मन्येनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपगंध-स्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांबुपरिषिक्तनेत्रस्तांबूलादिकृतवदन-वैशद्यो धूमपानादिहृतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनवाहना-द्यातपांश्च भुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-प्तिमभिनिर्वर्त्तयति ॥ समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः संप-द्यते ॥ समयोगस्य पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-गुणभावमापद्यंते यथास्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-धिभिर्विहन्युः शरीरमिति ॥ भवंति चात्र ॥ कुकूलभृष्टपृथुका-न्सुपिष्टकृततंदुलान् ॥ न जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां-क्षितः ॥ शाकावराम्लकट्वम्लकषायलवणोत्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यांन्नदानादौ सर्वरोगप्रकोप-नं ॥ अत्यभिष्यंदि विष्टंभि विदाहि हिमरूक्षणं ॥ किलाटदधि-कूर्चीकामत्स्यशुष्कामसूलकं ॥ क्षारपिष्टविरूढाद्यं नरसमस्तं न शी-लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलं ॥ सुनिषण्णकजी-वंतीबालमूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृद्वीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैंधवं॥त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-भावमात्रायोगादिपरस्परविपर्ययैः॥ भोजनानि विरुध्यंते तानि विद्वा-न् विवर्जयेत् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात्॥ विषमा नानुबध्नंति जायंते धातवः समाः ॥ अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं

१ शाकादिमूलकमितिपाठः

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलबला-रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधं ॥ स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्गौरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिवन्हिनाशं हृल्लासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबंधमतृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यंदान्करोत्यग्निबलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥ इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपभुंक्ते[1] ॥ तनुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥

इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्यात् ॥ मात्रा पुनरग्निबलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहारेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य प्रीणनमिंद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणां समुपदिश्यते ॥ लघूनामपि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निसंधुक्षणान्यविधिना चाल्पदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवीसलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात् ॥ अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं बलवर्णोपचयमनोबुद्धींद्रियोपघातकरं विबंधकृदवृष्यमनायुष्यमनौ-

१ सदोपभुंक्तइतिपाठः

जस्यं सारविध्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायतनं ॥ अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वातादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्यैकदेशस्थास्तदेवापरिपक्वमाविश्य विष्टंभयंतोऽलसकमभिनिर्वर्त्तयंति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयंतो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥ विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाहांगमर्दमुखशोषप्रलापकंपमूर्च्छाभ्रमजृंभोद्वेष्टनाऽक्षिप्रवेशशिरोहृदयातिरुक्शिराकुंचनस्तंभनानि करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैवर्ण्यतृष्णामदभ्रमप्रलपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगतादाविपाकशीतज्वरगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विबद्धमार्गमलसत्वादबहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानियथोक्तानि शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छंतः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयंति ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाध्यजीर्णाशनशीलिनः[1] पुनरामदोषमामविषमामनंति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुकारितया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलमवाप्तुं शक्यं स्वभावादीनां भिन्नफलत्वात्॥तथाहि ॥ गुरुरूक्षशुष्कशीतद्विष्टविष्टंभिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यंबुपानद्रवमकाले वा कामक्रोधलोभेर्ष्यान्हीशोकोद्वेगभयक्षुदुपतप्तेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्यामभेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लिखेत्पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि॥ तथा स्वच्छर्दयंतमतिलीनदोषं कृष्णानागदंतीक-

१ विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनइतिपाठः

स्कयुक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकषायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयुक्तं ॥ दंतीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेक्षी वा वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्राणधानाभ्यामुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यंति तदुपद्रवाः ॥ शूले निरन्नकोष्ठेऽद्भिः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिंगुप्रतिविषाव्योषसौवर्चलवचाभयाः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिवृतादारुसैंधवं ॥ शुंठीस्नुक्क्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विरुत्तरं हिंगुवचाऽग्निकुष्ठसुवर्चिकाक्षारविडाजमोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकार्शोहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुस्ताजमोदपूतीकवचाशुंठ्यग्निधान्यकैः ॥ सवालकसठीबिल्वैः क्वाथं तृड्शूलवान् पिबेत् ॥ पिबेद्द्विपक्वं ह्यमृताकषयं कदंबनिंबार्जुनवृक्षकाणां॥ क्वाथं सुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविषापमर्दिनं ॥ रास्नाकट्फलषड्ग्रंथाबृहतीद्वयजोंगकैः ॥ गुग्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखांबुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनं ॥ सरुक् चानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताव्हाहिंगुसैंधवैः ॥ यवचूर्णश्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेत् सैंधवांतैश्च तंत्र विण्मूत्रसंग्रहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्करपत्रकैः ॥ सशुक्तसैंधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामेऽतिदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनागरैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खल्लीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्ररास्नाऽगुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताव्हैः ॥ उद्वर्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ सामान्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वन्नकाले जी-

१ वर्तिमितिपाठः

णोहारं दोषोपलिप्तामाशयस्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषमभिसमीक्ष्य पाययेत्।।दोषशेषपाचनार्थमौषधं वन्हिसंधुक्षणहेतोश्च।।अजीर्णाहारं पुनर्न पाययेत् ।। यत आमसन्न आमदोषमौषधमाहारजातं चाशक्तः पक्तुमग्निः।। इत्येषां विभ्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्बलमातुरं सहसा निपातयेत् ।। आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपशमो भवति ।। तत्तु त्रिविधं ।। लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ।। तत्र लंघनमल्पदोषाणां ।। तेन ह्यनिलानलवृत्त्या वातातपपरीत इवाल्पसलिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ।। लंघनपाचनाभ्यां मध्यमो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरिव चानतिमहान्सलिलाशयः।। बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ।। न ह्यस्राविते पल्वलोदकौघे शाल्यादिपुष्टिर्भवति ।। तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणमस्ति शांतिः ।। अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ।। एवमन्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारयेत् ।। सति त्वनुबंधे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ।। विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वामदोषशेषस्य दिप्ते चाग्नावभ्यंगास्थापनानुवासनं विधिवत्स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौषधादीन्यनंतराणीति ।। भवति चात्र ।। यः श्यावदंतोष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ।। क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ।। व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुंग्याः ।। छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूचीं नयनांजनेन।। शिरीषनक्ताह्वफणिज्जबीजत्रायंत्यपामार्गफलानि वर्तिः ।। बस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाघ्नी प्रलेपधूपांजननस्ययोगैः ।। अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ।। विदग्धं पित्तदोषेण त्रिप्रकारमिति स्मृतं ।। तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गंडाक्षिकूटयोः।। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ।। विष्टब्धे शूलमाध्मानं विवि-

धा वातवेदनाः ॥ मलवातामवृत्तिश्च स्तंभो मोहोऽङ्गपीडनं ॥ वि-
दग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमा-
म्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं
भृशं ॥ विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरी-
यसो भवेल्लीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामलिं-
गा तत्समसाधना ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ त-
त्राभुक्त्वा दिवास्वप्यात्क्षुद्वानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां
च भोज्यभैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽग्नौ युक्तयोर्ह्रीकृच्च तीक्ष्णे मंदे
पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं तस्मान्मंदाग्नेरवचारयेत् ॥ पूर्वाह्णे भो
जनं सात्म्यं लघुदीपनबृंहणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो
न दुष्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे स्रो-
तांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः॥व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चे-
तसः ॥ न क्लेदमुपगच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥ अक्लिन्ने
ष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमि-
श्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ॥ यांति कोष्ठे
परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासक्तं प्रदुष्य-
ति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णे-
ऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं॥उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः॥
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन
रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोल्बणस्याहृणुयान्न वह्निं ॥ जायेत
दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धीन्विषवन्निहंति॥ ॥इति मात्राशि-
तीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौममौद्भिदं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्भिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौषधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान्वानस्पत्यः ॥ वल्लीगुल्मं वीरुत् फलपाकांतावौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायामंत्रसांत्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्वावजयः पुनरहितान्मनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः॥ अभ्यंतरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः ॥ प्रकृतिविधानं संशमनं ॥ तद्बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयद्दोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च॥तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि तथेतरस्मिंश्चेतरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लंघनबृंहणे पंचकर्माणि वमनादी-

नि सधूपधूमांजनादीनि च॥ तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि॥ यच्च दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्च प्रमेहे रजनी यवान्नं चेत्यादि॥ रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनं॥ उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयमौषधं॥ तथा छर्द्यां छर्दनमतिसारेऽनुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेंऽतर्गूढे विमार्गगे वा स्वेदः कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्त्तनाय स्वमार्गापादनाय च॥ श्लेष्मणि चांतर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्मणोंऽतःप्रवेशेन कफविलयनायेति॥ एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमेव॥ बाधनमनुबाधनं च॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं॥ कालांतरेणानुबाधनमिति॥ परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उपदिश्यते॥ सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः॥ विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनं॥ रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं॥ वयःस्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित्॥ ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित्॥ कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहं॥ सतिक्तलवणं भेदि पांडुत्वक्रिमिवातनुत्॥ लेखनं पित्तलं किंचित्रपु सीसं च तद्गुणं॥ चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वादुतिक्तकं॥ लेखनं वातलं शीतं क्रिमिकुष्ठकफप्रणुत्॥ गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुघ्नं शोषशोफजित्॥ तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकारोपि सुदुर्जरं॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः॥ मुक्ताविद्रुमवज्रेंद्रवैदूर्यस्फटिकादिकं॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं॥ चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविषापहं॥ धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साहकरं शिवं॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदंजनात्॥ शंखोदधि-

---

१ सरमितिपाठः २ वंगं

मलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुत्थकं कटु सक्षारं कषायं विशदं लघु॥लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंडूकृमिविषापहं ॥विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा ॥ स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥ कषायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषछर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्रोतोंजनं वरं तत्र ततः सौविरकांजनं॥कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसांजनं ॥ स्वादु हिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं शिलाजतु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥ विशेषात्कृच्छ्रमेहार्शः पांडुशोफकफापहं॥ कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥ सैंधवं तत्र सत्स्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनं ॥ लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगंध्युद्गारशोधनं ॥ कटुपाकं विबंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडं ॥ विबंधानाहविष्टंभशूलगौरवनाशनं ॥ विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदं ॥ कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु॥लवणानां प्रयोगे तु सैंधवादि प्रयोजयेत्॥ गुल्महृद्ग्रहणीपांडुप्लीहानाहगलामयान् ॥ श्वासार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ स्वर्जिका तद्गुणान्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥ क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ॥ पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यो हृद्यो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषां ॥ पथ्या कषायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये॥ रसैः पंचभिरायुक्ता रूक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धींद्रियबलप्रदा ॥ कुष्ठवैवर्ण्यवै-

स्वयं पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांडुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहाना-हगरोदरं ॥ विबंधं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तंभमरोचकं ॥ हरीतकी जये-द्व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्वदामलकं शीतं माधुर्यात्पित्त-जित्परं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठ्यं चक्षुष्यं हृद्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणन्यूनं कषायमधुरं हिमं ॥ कासश्वासगलश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥ परं केश्यस्तु मन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामया-पहा ॥ रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं त्रिसुगंधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-ष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-रीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबंधनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥ तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-ग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चविकापिप्पलीमूलं मरिचा-ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽग्निसमःपाके शोफार्शःक्रमिकुष्ठहा ॥ पंच-कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दी-पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिंटुकैर्महत् ॥ जयेत्कषायं तिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-वैरंडैः शूर्पपर्णीद्वयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥ अभीरुवीराजीवंतीजीवकर्षभकैः स्मृतं ॥ जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं

वृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणाख्यं शरदर्भेक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजि-
त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ वल्याख्यं कं-
टकाख्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सहिंस्राकरमर्दीकैः सर्वदोषह-
रे च ते ॥ कारवीकुंचिकाऽजाजीकबरीधान्यतुंबरु ॥ अन्नगंधहरं
रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्ले-
ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विभ्रसादेनी दीपनी परं ॥ शूलाटो-
पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अत्यद्याः सर्षपाः स्निग्धा-
बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोपि तत्त्वैव श्रे-
ष्ठं बाह्लीकाणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्द्रव्यव्यंजनधूपनं ॥ शता-
ह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः ॥ एलैलवालुसरलत्वग्व्याघ्रनखचोरकाः ॥
लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः ॥ सैर्यकस्तिक्तमधुरः
स्निग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमूत्रविबंधघ्नो वृष्यो गोक्षुरको
हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषापहंयं ॥ कफघ्नं तिक्तक-
टुकं मुस्तं संग्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ
ज्वरहरौ लघू भूनिंबपर्पटौ ॥ निंबस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्त-
कफापहः ॥ महानिंबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः
पिच्छिलस्पर्शो विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटुस्तिक्तः स-
कषायो रसायनं ॥ भण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचीकृमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-
ष्णः स्रंसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषाप-
हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-
तृड्दाहक्लमघ्नं गुरु रूक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

१ बल्याख्यमिति पाठः २ साधनीति पाठः ३ ह्रयमिति पाठः

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं वालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठपित्तकफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टव्रणं विषं ॥ प्रपौंडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कषायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनं ॥ बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र नागबला बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचकं ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकं ॥ लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गंध्यनाशनं ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परं ॥ कषायमधुरं शीतं पद्मं पित्तकफास्रजित् ॥ तद्वद्बकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकं ॥ मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतं॥ विषपित्तकफान्नागं सिंधुवारं च तद्गुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित् ॥ चातुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवल्गुजैडगजजं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा॥ अतोऽध्वाऽग्निबलायुंपि कुर्याच्चंक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणं ॥ वपर्थं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंभकृद्दाहतृड्भ्रमान् ॥ श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषार्शोविषकृमीन् ॥ सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हंति मूर्च्छां दाहं तृषं विषं ॥

१ वातलमितिपाठः २ एकत्रस्थितिः

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो श्रमतृट्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तास्रवन्हींश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः कषायकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदैरिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं नयतोऽस्ति किंचित् ॥ अनौषधं द्रव्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषधविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातोऽग्र्यसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तंभनक्लेदनानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां॥ मांसं बृंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ तिंदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥अम्लं हृद्यानां॥ कुक्कुटो बल्यानां॥ तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यायामः स्थैर्यकराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठ्यानां ॥ आविकं सर्पिरहृद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां ॥ मंदकं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां॥ यवाः पुरीषजननानां ॥ जांबवं वातजननानां ॥ कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ माषाः शष्कुल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानां ॥ उपवासो ज्वरहराणां॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंटकारिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥ अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृद्भृष्टलोष्टप्रसादश्छर्दितृष्णातियोगप्रशमनानां ॥ अरुष्करश्चित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानां ॥ कुटजो रक्तार्शःप्रशमनानां ॥ लाजा-

श्छर्दिघ्नानां ॥ यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां ॥ तक्राभ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्प्रशमनानां ॥ क्रव्यान्मांसाभ्यासोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुस्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वापणदीपनीयछर्द्यतीसारहराणां ॥ कट्वंगं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंजल्कोऽनंता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसंग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहरवृष्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणीयबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥ चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्रधिविसर्पपिटिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मानिलशूलहराणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां ॥ अयोरजः पांडुरोगघ्नानां ॥ खदीरः कुष्ठघ्नानां ॥ विडंगं क्रिमिघ्नानां ॥ रास्ना वातहराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥ अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबंधप्रशमनानां ॥ मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥ चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां ॥ स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिमिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु व्र-

पथ्यानां ॥ शिरीषो विषघ्नानां ॥ आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नक्रेतश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमवृष्याणां ॥ तैलगंडूषाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वापणालेपनानां ॥ रास्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्टं वातहराभ्यंगोपनाहोपयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठ्यवर्ण्यविरंजनीयरोपणीयानां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोषहेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानां ॥ यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥ विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुदर्शनमन्नं श्रद्धाजननानां ॥ वेगधारणमनारोग्यकराणां ॥ तृप्तिराहारगुणानां ॥ अनशनमायुषो ह्रासकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानां उद्दालकान्नं रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥ मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वतिप्रसंगः शोषहाराणां ॥ शुक्रवेगनिग्रहः षांढ्यकराणां ॥ पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥ सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनमनायुष्याणां ॥ अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विषादो रोगवर्द्धनानां ॥ हर्षः प्रीणनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्वृतिः पुष्टिकराणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्तंद्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ वृद्धो याप्यानां ॥ गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानां ॥ आमविषमचिकित्स्यानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगाणां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुषगिणां ॥ जलौकसोऽनुशस्त्राणां ॥ बस्तिर्यन्त्राणां ॥ हिमवानौषधिभूमीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिरहितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुरगुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्वैद्यगुणानां ॥ नास्तिको वर्ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोपकारिणां ॥ शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता भयकराणां ॥ तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनां ॥ सद्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥ सद्वचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्वसंन्यासः सुखानामिति ॥ तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्टप्रसादतक्राभ्यासरक्तावसेकैरंडतैलाभ्यासोष्ट्रीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥ [1]अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्धिताहितविनिश्चिये ॥ इत्यग्र्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्षपपिप्पलीविडंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुंबुरुप्रपुन्नाटानां फलानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानीपविदुलबिंबीबंधुजीवकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

---

१ अस्मिन्नध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकंशतमग्र्याणामुक्तं गणनायां त्वत्रायमेकोनषष्ट्यधिकशतमायाति तच्चिन्त्यं ॥

कणीमुखवीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गेष्टामधुकमूर्वासप्तपर्ण-
सोमवल्कद्वीपिशिग्रुसुमनःसौमनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षु
द्रसहेक्षुकांडकालंकृतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरह्रीबेरमूलानि ॥
शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपर्ण्यैरावण्युपोदकोद्दालकधन्वरसांजनराजाद
नोपचित्रागोपभृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
वेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसप्तला-
ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीन्ह-
स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-
कांपिल्लकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवलबदरकर्कंधुकाश्म-
र्यपरूषकद्राक्षानीलिनीक्लीतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥
चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षसप्तपर्णज्यो-
तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेल्लिकास्वरसा अर्क-
क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ बस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थां-
तरेषु यान्युपयुज्यंते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वान्नोपदिश्यंते ॥
रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयत्रपुससिद्धार्थकशताव्हाफ-
लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वचायष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवकत्तृणमूला-
नि ॥ सरलदेवदारुहपुषाहिंगुरसांजनव्योषपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
त्थगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षौद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-
नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाज्यजमोदवार्ता-
कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतकारीहरितकवर्गपत्राणि॥
सर्षपफलपत्राणि ॥ शिग्रुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
पत्राणि॥अतिविषाकंदाः॥ कुष्ठवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मतीगवाक्षीवयस्थावृश्चिकालीबिंबीकरंजमूलानि ॥ अर्कालर्कपुष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि ॥ सुरंगीमातुलुंगीलवंगपुष्पाणि ॥ अगुरुसुरदारुसरलसल्लकीजिंगिण्यसनरसांजनहिंगुलाक्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधूकदार्वीसाराः ॥ तेजस्विनीमेषशृंगीवरांगेंगुदीबृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जक्षौद्रलवणानि मद्यानि गवादिशकृद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चेंद्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि ॥ मधुकपद्मकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकसुवर्णत्वकृतमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासल्लकीशर्करामदनकमरुबकन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसल्लकीशैलेयकनलदन्हीबेरहरेणूशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेलवैलवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्ट्याह्वफलसारस्नेहमधूच्छिष्टबिल्वफलमज्जयवतिलमाषकुंकुमानि मेदोमज्जवसासर्पींषि च स्नैहिकधूमोपयोगीनि॥शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोह्वाहरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि॥भद्रदारुकुष्ठतगरवरुणबलातिबलातेंगलकच्छुराह्वकीकुबेराक्षीवत्सादन्यकोलर्ककतकभार्ङ्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्यानि षट्पंचमूलानि चेति वातशमनानि॥दूर्वाऽनंताभोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकालाकालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुप्तानालिकेरखर्जूरद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीतपाक्योदनपाकीतृणशूल्यांशुमतीद्वयारिष्टकारिष्टादरूषकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वनस्यंदनखदिरकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंद्रावानीरपद्मापद्मकपद्मबीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रसेवालकल्हारोत्पलकाकोल्युत्पलिकाशालूकशृंगाटककसेरुकक्रौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकषायस्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारुशाखोटइंगुदीसातलामुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृतीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नश्च महाकषायो वल्लीकंटकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति ॥ भवति चात्र ॥ समीक्ष्य दोषदूष्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः ॥ सर्वामयजयायालं जायंते नियतात्मनां ॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकषायसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आनंत्याद्दोषधानामामयानां चानंता एव कषायाः ॥ ये तु सुतरामुपयोगवंतः प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकषायसंयोगात्पंचचत्वारिंशन्महाकषाया वक्ष्यंते ॥ यत्प्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदाहरणमात्रदर्शनार्थं ॥ शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवंत्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाऽक्षोडविदारीकंदादिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं ॥ यथोक्तानुसरणमेव तु श्रेयो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशतानि पंचाशदधिकानि तदभिधानान्येव ॥ यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लवणवर्जा रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति ॥ भवंति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ॥ ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्या बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षवके भारद्वाजी च बृंहणीयो ऽयं ॥ हैमवती चिरबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

१ तत्प्रतिपत्त्यर्थमितिपाठः

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः ॥ अ-
करंडौ चित्राचित्रकचिरबिल्वशंखिनीसरलाः॥हेमक्षीरी कटुका वन्हि-
मुखी भेदनीयानि॥मधुमधुकपृश्निपर्णीकट्फललोध्रप्रियंगुधातक्यः॥
अंबष्ठकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः॥ हिंगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-
भल्लातकास्थिसंयोगात् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥
ऐंद्र्यतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो
दशकोऽयं हयगंधा रोहिणी ऋषभः॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-
धुकपद्मकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः ॥ हं-
सपदीबृहतीद्वयमृद्वीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैंडर्यमधुककृष्णाः सवि-
दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लबदरदाडिमकुवलाम्राम्रातलिकुच-
करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-
विकाचित्रकविडंगमूर्वाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-
प्तिघ्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-
वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽर्शोघ्नः ॥ खदि-
राभलकारुष्करनिशाऽभयासप्तपर्णकरवीराः ॥ कुष्ठघ्नाश्चतुरंगुलविडंग-
जातिप्रवालाश्च ॥ नलदक्तमालचंदनसर्षपघननिंबकुटजमधुकानि ॥
कंडूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकैंबुकविडंग-
कांडीरकिणिहिनिर्गुंडयः ॥ घ्नंति कृमीन् श्वदंष्ट्राविषाखुपर्ण्यस्तथा न
चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिंद्यः ॥ सैलाचं-
दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशषष्टिकवीरण-
दर्भेक्षुबालिकेक्षूणां ॥ तद्वदुंद्रोत्कटयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ पाठा
नागरसुरतरुघनाऽमृतासारिवेंद्रयवमूर्वाः॥ कटुकाकिराततिक्तं वर्गोऽयं
स्तन्यशुद्धिकरः ॥ मेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्षभकुलिंगाः ॥
शुक्रजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः॥ कुष्ठैलवालुकट्फलकां
डेक्षिवक्ष्वब्धिफेनकोशीरैः ॥ वसुकेक्षुरकैः शुक्रं शुद्ध्येत्सकदंबनिर्या-

सैः ॥ द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥स्नेहोपगाः स-
मेदाजीवंतीशालिपर्णीकाः ॥ सौभांजनकपुनर्नवद्वश्चीवकुलत्थमाषब-
दराणि ॥ स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्कोरुबूकानि ॥ लाजाम्रबद-
रदाडिमयवषष्टिकमातुलुंगसेव्यानि ॥ जंब्वाम्रपल्लवानि वर्मनिग्रह-
णानि मृत्स्ना च ॥ नागरधन्वयवासकबालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
निंबघनपटोलीकुस्तुंबर्यस्तृषं घ्नंति ॥ बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूलाभ-
याकणाशृंग्यः॥हिध्मां निघ्नंति शठी दुरालभा बदरबीजं च ॥ श्यामा-
ऽनंता पद्मा कट्वंगः पद्मकेसरं लोध्रं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
म्रास्थि विट्ग्रहणं॥जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्चयाव्हं॥
मृष्टा च मृत्पयस्या सशाल्मली विड्विरजनानि ॥ जंब्वाम्रोदुंबरवट-
कपीतनप्लक्षपिप्पलाश्मंतं ॥ भल्लातसोमवल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टं ॥
कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुसुमं ॥ मूत्रं नयति
विरागं सोत्पलशतपत्रपुंडरीकं च॥ वृक्षादनीश्वदंष्ट्रादर्भोत्कटवसुकवशि-
रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेयुर्गुंद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
नर्नवद्वश्चीवदुरालभाऽभयाकृष्णाः ॥ कासं घ्नंति सशृंगी तामलकी
कंटकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीताम्लकीसुरसाहिंगुजीवंत्यः॥ पुष्क-
रमूलैलाऽगुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय॥ द्राक्षापीलुपरूषकमंजिष्ठासारि-
वाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
दाडिमफल्गुपरूषकपियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
द्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासि-
तोदीच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेष गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
गुरुवचाधान्यकमूलीकपिप्पलीव्याघ्र्यः॥शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
साग्निमंथश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदखदिरकदरबदराणि ॥
अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुभश्चोदर्दशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं नि-

१ कुटज इतिपाठः

दिग्धिके शालिपृश्निपर्ण्यौ च ॥ घ्नंत्यंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोकबूकं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शूलं ॥ शमयति सपंचकोलं शोफं दशमूलमाढ्यं च ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफलिनीमोचरसमृत्कपालानि ॥ संस्थापयंति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं रोध्रं ॥ शैलैलवालुकट्फलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिंगुचोरकपलंकषाऽशोकरोहिणिवयस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञादाः ॥ ऐंद्री दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽन्यथा शिवाऽरिष्टा ॥ ब्राह्मी सवाट्यपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भं ॥ अमृता पथ्या धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ॥ योगा रोगातुरवशात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकषायसंग्रहो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचांगुलवृश्चिकालीवृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपर्ण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनाख्ये कंडूकरी गोपसुता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ॥ शोषगुल्मांगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयं ॥ यष्टीपरूषकं हंति दाहपित्तास्रतृड्गदान् ॥ पद्मकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ॥ स्तन्यकरा घ्नंतीरणपित्तं प्रीणनबृंहणजीवनवृष्याः ॥ परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकात्फलं ॥ राजाह्वं दाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवातजित् ॥ अंजनं फलिनीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागाह्वं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ पटोलकटुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निहंति कफ-

१ आद्यमूरुस्तंभं २ देवाह्वयशूर्पपर्ण्यइतिपाठः ३ ईरणोवायुः

पित्तकुष्ठज्वरान्विषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुडूचीपद्मकारिष्टधा-
न्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥ आर-
ग्वधेंद्रयवपाटलिकाकाकतिक्तानिंबामृतामधुरस्रास्रुववृक्षपाठाः ॥ भूनिं-
बसैर्यकपटोलकरंजयुग्मसप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोंटाः ॥ आर-
ग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणवि-
शोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिरकदरभंडीरशिंशि-
पामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ धवक्रमुकक-
लिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रमीन् ॥
पांडुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः ॥ वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहन-
मोरटबिल्वविषाणिकाः ॥ द्विबृहतीद्विकरंजजयाद्वयं बहलपल्लवदर्भ-
रुजाकराः ॥ वरणादिः कफं मेदो मंदाग्नित्वं नियच्छति ॥ आढ्यवातं
शिरःशूलं गुल्मं चांतः सविद्रधिं ॥ ऊषकस्तुत्थकं हिंगु कासीसद्वयसैं-
धवं ॥ सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहं ॥ वीरतरोऽरणिको न-
लगुंठौ मोरटदुंदुकसैर्यकयुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिकर्कशपार्थौ मूत्रविरेककरो
दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हंति वातकृतान्गदान् ॥ अश्मरीशर्क-
रामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा जिंगिणीसरल-
कट्फलयुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमो-
चाः ॥ एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तं-
भी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥ अर्कालर्कौ नागदंती विशल्या भार्ङ्गी रा-
स्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतायुग्मं
तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ॥ कृमि-
कुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडंगं
खरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षवकसरसिभार्ङ्गीकार्मुकाः
काकमाची कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥ सुरसादिर्गणः श्ले-

१ महाकषायसंग्रहोक्तंवृक्षादनीत्यादिदशकं

श्ममेदःक्रिमिनिषूदनः ॥ प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः
॥ मुष्ककस्नुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशिपाः ॥ गुल्ममेहाश्मरीपांडुमे-
दोर्शःकफशुक्रजित् ॥ वत्सको मधुरसा त्रुटिर्वचा दीर्घवृंतफलवे-
ल्लसर्षपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्हिंगुभार्ङ्ग्यः शैलघाति दशकं घुणप्रिया॥
वत्सकाद्योऽनिलश्लेष्ममेदोऽरोचकपीनसान् ॥ शूलार्शोज्वरगुल्मांश्च
हंति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाऽभयाः ॥ हरि-
द्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामाती-
सारपाचनौ ॥ मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ॥ प्रियंगुपु-
ष्पांजनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनवल्ल्यनंता ॥ मानद्रुमो मोचरसः
समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंबष्ठा मधुकं नमस्करी नंदी-
वृक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोध्रं धातुकिबिल्वपेशिके कट्वंगः कमलोद्भ-
वं रजः ॥ गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ
हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिक्ता
भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ॥ कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनिस्त-
न्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मजंबू-
द्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ॥ प्लक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदीको-
लीकदंबविरलामधुकं मधूकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्न-
साधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिबर्हणः॥एलायुग्मतुरुष्ककु-
ष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकस्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीर-
साः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमराह्वमगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चंडा
गुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयौ ॥ एलादिको वातकफौ विषं
च विनियच्छति ॥ वर्णप्रसादनः कंडूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामा-
दंतीद्रवंतीक्रमुककुटरणाशंखिनीचर्मसाह्वास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिर-
जनकच्छिन्नरोहाकरंजाः ॥ बस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

---

१ पूर्वाध्यायोक्तं दीप्यकादि

स्तीक्ष्णवृक्षात्फलानि श्यामाद्यो हंति कुष्ठं विषमरुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृंगबेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाऽजमोदेंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिंबफल्गुहिंगुभार्गीवचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणी चेति ॥ पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ॥ निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥ पंचविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ युंज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं ॥ एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य कल्कक्वाथस्नेहलेहादियुक्ताः ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यंगैर्घ्नंति रोगान्सुकृच्छ्रान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं पंचमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुदकं खानिलानलसमवायान्निर्वृत्तिविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्माद्भूतसमवायसंभवान्नैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किंचिदंते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्रभावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुर्वादयो रसेषूपचर्यंते ॥ तत्र द्रव्यं गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरवसंघातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणबहुलमाप्यमुपक्लेदस्नेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं दाहपाकप्रकाशप्रभावर्णकरं ॥ रूक्षसूक्ष्मलघुविशदविकाषिव्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदश्लक्ष्णव्यवा-

---

१ गुल्ममितिपाठोऽष्टांगहृदये २ आचार्येणास्मिन्नध्यायेपंचविंशतिर्गणसंख्याकथिता गणनायांकृतायांषड्विंशतिर्गणाआयांति तच्चित्यं॥ममतुपिप्पल्यादिगणोऽधिकोभाति॰

यिविपक्तिशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं मार्दवसौषिर्यलाघवकरं ॥ इत्थं च नानौषधभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥ तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं॥ तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चाग्नेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्योदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि गौरवान्निम्नगत्वाच्च तोयस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदेशः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभयात्मकं लेखनं ॥ भूम्युदकात्मकं बृंहणं ॥ तत्र कट्वम्ललवणा वीर्येण यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकषायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकषाया रूक्षा बद्धविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥ लवणकषायमधुरा गुरवः ॥ तद्वदम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अन्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरूक्षसाधारणं लवणमिच्छंति ॥ वीर्यं तु केचिद्गुरुलघुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णमंदशीतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः पठंति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रियते किंचित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥ यैरष्टविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्टशक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसंज्ञा विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाव्यते ॥ तथाहि रसविपाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥ विशेषदृष्ट्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥ अतएव च सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्नातः ॥ सत्यपि च क्रियानिर्वर्त्तनसाम्ये विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया वा न परिस्पृश्यंते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामग्नीषोमात्मकत्वादादानविसर्गविभागेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवामनंति ॥ एवं चाहुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

१ अथः प्रयोजनं प्रयोगोर्युक्तिः

दिव नातिक्रामति जातुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविलयनावि-
लकफशमनानि करोति ॥ शीतं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसाद-
नादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोरम्लोऽम्लस्य कटु-
रितरेषां ॥ रसैरसौ तुल्यफलः ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्य-
भूयस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकास्त्रयो रसानामम्लोऽ-
म्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥
कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्ष स्तेषां पित्तविघाते
तिक्तकषायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च
द्रव्यं यच्चाम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादि-
भ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरा-
मरिचादीनां रसादिसंकरेण त्वन्यथात्वं ॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शम-
यति कटुपाकतया सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च॥
तथा यवोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वा-
त्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविण्मूत्रं ॥ अम्लं
कांजिकं कफं जयति रूक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च
शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च
कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं॥लवणं सैंधवं स्वादु-
पाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहो-
ष्णस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्य-
गौरवैः ॥ पलांडुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च
मूलकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याऽर्कागुरूण्युष्णवी-
र्यत्वात् पित्तं जनयंति ॥ कषायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति
न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कषायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया च ॥
इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किंचिद्रसेन कुरुते कर्म
वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेणैव किंचन ॥ यद्यद्द्रव्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्त्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥ विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ॥ एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेरते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमंदताः ॥ सहवृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपौदकामिषे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्तएव तनुदोषयोः ॥ स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुररुकंदनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु ॥ गुणाः स्वाद्वादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसंख्यत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽल्पेन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥ गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ त्रच तद्दाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यंते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥ परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः षट्केचित्तदसांप्रतं ॥ यत्स्वादुर्व्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमं ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः ॥ दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाकोपि पित्तघ्नोऽमुद्गो माषस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चलकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितं ॥ रसः स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते॥वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्यामलकीफलं॥कुरुते दधि गुर्वेव वन्हिं पालेवतं तु न॥कपित्थं दाडिमं चा-

म्लं ग्राहि नामलकीफलं ॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी ॥ अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संसृतास्तु ते ॥ प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ॥ लशुनो वातकफकृत्तु तैरेव यद्गुणैः ॥ मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयंति यत् ॥ कुर्वंति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृंभितं ॥ शिरीषादि विषादिघ्नं स्वभाद्यं तद्विरुद्धये ॥ मणिमंत्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्षणपुंजन्मरक्षायुर्धीवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं अभिपच्छाति चागदः ॥ विरेचयति यद्दृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्वमनादिकं ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपंचेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं सर्वमतोऽचिंत्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रसः खल्वाप्यः आगन्तुकश्च ॥ स षड्ऋतुकत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरेकविशेषेण संमूर्छितो[1] विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः॥ भूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः॥ वाय्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसोः कटुकः ॥ वायूर्व्योः कषायः ॥ तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिंपतींद्रियाणि प्रसादयति देहं प्रह्लादयति षट्पद[2]पिपीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिह्वामुद्वेजयत्युरःकंठं विदहति मुखं स्रावयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्धर्षयति रोमाणि च ॥ लवणो मुखं विष्यंदयति कंठकपोलं विदहत्यन्नं

१ संसृष्टविषमविदग्धइतिपाठः २ षट्पदभ्रमरालयइत्यमरः

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशदयति वदनं विशोधयति कंठं प्रतिहंति रसनं ॥ कटुको भृशमुद्वेजयति जिव्हाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं स्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कषायस्तु जडयति जिव्हां बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं॥तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्यात्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णेंद्रियत्वक्केशकंठहितः प्रीणनो बृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्तविषदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याग्निसादगुरुताऽलसकातिनिद्राः॥श्वासप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्यमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्द्युदर्दमूर्द्धरुकासपीनसकृमीन् ॥श्लीपदज्वरोदरश्वीवनानि चावहेत् ॥ अम्लोऽनिलानिबर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शीतस्पर्शो बोधयतींद्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलत्वं सेवितः सोऽति देहे कफविलयनकंडूपांडुताशग्विघातान् ॥ क्षतविहितविसर्परक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि कृशानां तैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः स्तंभबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनश्छेदनः सरो व्यवायी विकाषी हरति पवनं विष्यंदयति कफं विशोधयति स्रोतांसि नातिगुरुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्पश्वयथुकिटिभकोठाऽऽक्षेपरोधास्रपित्तं ॥ क्षतविषमदवृद्धिं वातरक्तं करोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन॥तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिविषकृमिमूर्च्छोत्क्लेदज्वरदाहतृट्कुष्ठकंडूहरः क्लेदमेदोवसामज्जविण्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकंठशोधनो मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूर्च्छाग्लानिभ्रमवा-

लरोगपकृषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यप्रभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात् ॥ कटु-
कोऽलसकश्वयथूदर्दस्थौल्याभिष्यंदकृमिवक्त्ररोगविषकुष्ठकंडूप्रशमनो
व्रणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोध-
नः शोषयत्यन्नं स्फुटयतींद्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
बंधान् विवृणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरूक्षतीक्ष्णोष्ण-
श्च ॥ कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ अस्त-
शुक्रगलोपशोषकंपभ्रमलापक्लमतातिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदशैत्यदैर्घ्याभिगुणाधिक-
त्वेन ॥ कषायो वलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु बध्नाति वर्चोऽतिरूक्षः ॥
गुरुस्त्वक्सवर्णत्वकृत् क्लेदशोषी हिमः पीडनो रोपणो लेखनश्च ॥ अ-
त्यभ्यासात्सोऽपि शुक्रोपरोधं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविष्टंभकार्श्यं ॥ स्रोतो-
बंधं वातविण्मूत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकादींश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेक्षुविकृतिद्राक्षाऽक्षोडखर्जूरमोचचोच-
पनससिञ्चितिकापियालराजादनखर्जूरीतालमस्तककाश्मर्यमधूकपरूष
कतामलकीवीराविदारीशतावरीतवक्षीरीक्षीरर्षभीक्षीरशुक्लामधूलिका-
ऽऽत्मगुप्ताबलाऽतिबलाविश्वेदेवासहदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा
क्षुद्रसहर्द्धिवृद्धिश्रावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्रर्ष्यप्रोक्तर्ष्यगंधाश्व-
गंधाश्वदंष्ट्रामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकबिंबीप्रपौं
डरीकप्रभृतीनि जीवनीयो गणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
डिमामलकाम्राम्रातककोशाम्रमातुलुंगवृक्षाम्लाम्लीकाम्लवेतसकुल-
लकुचपालेवतभव्यकरमर्दधन्वधन्वनकोलबदरैरावतकपित्थदंतशठप्रा-
चीनामलकतिलकंटककप्यदधिमस्तुतक्रधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैंधवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदरुतमालनक्तमालापा
मार्गहरिद्राद्वयमुस्तमूर्वामदनफलराजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिरातति-

ककरवीरविशालासुषव्यतिविषायवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंकतार्ककाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीवेतससप्तपर्णसोमवल्कसुमनःकांस्यलोहप्रभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः ॥ कटुकद्रव्यस्कंधो मरिचहिंगुतेजोवतीहस्तिपिप्पलीविडंगभल्लातकास्थिमूलकसर्षपलशुनपलांडुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसासुरसचोरकहरेणुकामूत्रपित्तप्रभृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कषायद्रव्यस्कंधो हरीतकीप्रियंग्वनंताक्षौद्रलोध्रकट्वंगकट्फलधवधन्वनधात्रीफलधातुकीपुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसरकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजंब्वाम्रप्लक्षवटविभीतकविकंकतजंब्वाम्रास्थ्याम्रकपित्थाश्वत्थमोचरससमंगालोमवल्कसप्तपर्णस्यंदनासनसल्लकीशालतालपियालैलवालुकपरिपेलवर्जिंगिनीबदरीखदिरकदरारिमेदकाशकसेरुकवंशाश्मंतकाशोकशिरीषशिंशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृंगीवल्वजखर्जूरकूर्जकसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरुणभयालमुक्ताजनगैरिकबिसमृणालप्रभृतीनि ॥ तत्रप्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशालियवगोधूममुद्गमधुशर्कराजांगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाडिमामलकात् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैंधवात् ॥ प्रायस्तिक्तकटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनात् ॥ प्रायः कषायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतक्याः ॥ इति यथास्थूलं नित्योपयोगिनां प्रधानतमानां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसिंधूत्थपटोलीमगधाऽभयाः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशास्तु कथ्यन्ते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविविधवनगहननदीतडागपल्वलोदपानकमलकुमुदकुवलयाकीर्णो रम्योऽनिश्चिरस्निग्धभूमिर्भूरिहरिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः संस्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलरोगाप-

१ मत्स्येतिपाठः

वीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विप-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽनिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शसहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
टुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधरणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्ते-
षां सप्तपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणस्त्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तास्तिक्तकेन द्वौ कटुनैकं
निषेवते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः षट् त्र्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीन्भजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट्
त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः पटुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्पंचरसांश्च षट् ॥एकं च षड्रसं षट् च पृथगेवं त्रिषष्टिधा॥ ते रसानुर-
सतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवंति गणनां सम-
तीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहप्रस्पंदेंद्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृण्हाति ॥ पक्त्यूष्माभिलाषक्षुत्पिपासाप्रभाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिबंधवृषताक्षमा-
धीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदःपुष्टिभिर्मांसं ॥
नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदार्ढ्यास्थिपुष्टिभिर्मेदः ॥ देहोच्चताधारणम-
ज्जपोषणाभ्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूरणशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥
हर्षबलगर्भोत्पादनैः शुक्रं ॥ अवष्टंभानिलानलधारणैः शकृत् ॥

अल्पक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्लेदत्वक्स्नेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥
कार्श्यकार्ष्ण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेंद्रियोप-
घातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यभयशोकप्रलापा-
दिभिर्वृद्धो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्ग्लानींद्रियदौर्बल्यौजोविस्रंसशी-
ताभिलाषदाहतिक्तास्यतातृण्मूर्च्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥
श्वैत्यशैत्यस्थौल्यालस्यगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूर्च्छानिद्रातंद्राश्वा-
सकासप्रसेकहृल्लासाग्निसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारो-
चकास्यवैरस्यहृल्लासस्रोतोरोधस्वादुद्वेषांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मवि-
कारप्रायैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमेढ्रगुदपाकप्लीहगुल्म-
विद्रधिव्यंगकामलाऽग्निनाशतमःप्रवेशरक्तांगनेत्रतावातरक्तैरेभिरन्यैश्च
पित्तविकारप्रायैरसृक् ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदग्रंथिताल्लुजिह्वाकंठरोग-
स्फिग्गंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरववृद्धिभिः श्लेष्मरक्तविकारप्रायैश्च मां-
सं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारप्रा-
यैर्मेदः ॥ अध्यस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च
स्थूलमूलारुर्भिर्मज्जा ॥ अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥
आधिक्यकुक्षिशूलाटोपगौरवैः शकृत् ॥ आधिक्यबस्तितोदाध्मानै-
र्मूत्रं ॥ आधिक्यकंडूदौर्गंध्यैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च दूषिकादिमला बा-
हुल्यद्रवताकंडूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिहृल्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्र-
हर्षांगसादाग्निवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानि-
यततोदाहारोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्ल्यादिभिः
पित्तं ॥ भ्रमोद्वेष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोषतोददवदाहस्फोटनवेपनधूमाय-
नसंधिशैथिल्यहृदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ॥ शब्दासहत्व-
हृदयद्रवकंपशोषशूलशून्यतास्पंदनघट्टनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमत-
र्षाभ्यां रसः ॥ त्वग्रौक्ष्याम्लशीताभिलाषशिराशैथिल्यैरसृक् ॥ स्फिग्गं-
डादिशुष्कतातोदरौक्ष्यास्यग्लानिसंधिस्फोटनधमनीशैथिल्यैर्मांसं ॥ प्ली-

हृत्प्लीहकटीस्वापसंधिशून्यतांऽगरूक्षताकार्श्यश्रमशोषमेदुरमांसाभि-
लाषैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः ॥ दंतनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशै-
थिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैरस्थि ॥ अस्थिसौषिर्यनिस्तो-
ददौर्बल्यभ्रमतमोदर्शनैर्मज्जा॥श्रमदौर्बल्यास्यशोषपातिमिरदर्शनांगपा-
ण्डुतासदनक्लैब्यमुष्कतोदमेढ्रधूमायनैश्चिराच्च निषेकेण सरक्तनिषेकेण
वा शुक्रं॥सशब्दस्य वायोः कुक्षौ तिर्यगूर्ध्वं च भ्रमणेनांत्रवेष्टनेन पा-
र्श्वहृदयपीडनेनाल्पतया च शकृत् ॥ बस्तिनिस्तोदमुखशोषकृच्छ्रा-
ल्पविवर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतारोमच्य-
वनत्वक्परिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
थायथं मलायनदोषतोदशोषशून्यत्वलाघवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
भ्यां च वृद्धिक्षयावुपलक्षयेत् ॥ मलानां स्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च वृ-
द्धिक्षयौ॥वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
स्थि स्थितो वायुरसृक्स्वेदयोः पित्तं शेषेषु तु श्लेष्मा॥तस्मादेकवृद्धि-
क्षयसाधनत्वमेषां न त्वेवमस्थिवाय्वोः॥सर्वैव हि वृद्धिःप्रायोऽतिसंतर्प-
णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणाऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
स्माल्लंघनबृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु बृंहण
लंघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धे-
न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाप्नुवंति ॥ ह्रासं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुरवस्ते गुरुभिरेवोपचयकारि-
तयोपचीयंते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
रिभिरपचीयंते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
य्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा मज्जा मज्ज्ञा शुक्रं शुक्रेणामगर्भे-
ण गर्भः॥यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यबलाभावाहारविहाराणा-
मसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वाद्घृ-

णित्वादरुचिरन्यस्माद्वा कारणांतरात् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥ कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धिमभिलषता तत्तदासेव्यं॥तथैव चातुल्यक्रियतया ह्रासकरं भेदार्थेनेति॥ अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिबर्हणप्रसादनकायविरेचनैः ॥ मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्यकार्श्यक्रियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षीरैः ॥ अस्थिक्षयजान् बस्तिभिस्तिक्तोपहितैश्च क्षीरसर्पिर्भिः ॥ शकृद्वृद्धिजानतीसारसाधनेन ॥ शकृत्क्षयजान् यवमाषकुल्माषाजमेषमध्यादिभिः॥मूत्रवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥ स्वेदक्षयजानभ्यंगव्यायाममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वेदैरिति ॥ भवति चात्र ॥ ये पाचकांशा धातुस्थास्तेषां मांद्यातितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु चापरं ॥ पारंपर्येऽपि दावाग्नेस्तत्तत्प्राप्येंधनं शिखा ॥ वृद्धिक्षयौ यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृद्ध्यै क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्यस्माद्कृशमाशु च जायते ॥ पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान् ॥ अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥ मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यंते वातजास्तत्र निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसूरिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांसावकोथनं ॥ सदाहान्मेदसि ग्रंथीन् स्वेदतृड्वमनं भृशं ॥ अस्थ्नि दाहं भृशं मज्ज्ञि हारिद्रनखनेत्रतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं शुक्रसमाश्रितं ॥ शिरागतं क्रोधेतापप्रलापं स्नायुगं तृषं ॥ कोष्ठगं मदतृड्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च

१ स्विन्नात्युद्वमनं तृषमिति पाठः २ क्रोधनतामितिपाठः

पक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभासतां ॥ पां-
ड्वामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभगा-
त्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसंचयं ॥ विबंधं गौरवं चाति शिरास्थः
स्तब्धगात्रतां॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं॥अरोचका-
विपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र
तत्रोपदेक्ष्यते॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयेंद्रियगैर्मलैः॥व्यायामादूष्म-
णस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मा-
रुतस्य च॥दोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात्॥वृद्ध्याभि-
ष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात्॥तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेतु-
प्रतीक्षिणः॥ ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्य-
स्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्या-
भिभाविषु॥आगंतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्व-
धातूनामोजस्तत्परमुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं॥
यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रय-
ति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशा-
न्न नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं
जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ बि-
भेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेंद्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना
रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥
ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः॥यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थ-
येताविरोधि तु ॥ तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥
कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं ल-
क्षयंत्यबुधास्तु न ॥ यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥ रू-

१ स्थानिदोषसंबंधिनीं ॥

पाणि हीनाः प्रोज्झंति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ य एव देहस्य समा विवृद्ध्यै त एव दोषा विषमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरपि रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधातुभ्यांवायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र पक्वाशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थानानि ॥ अत्र पक्वाशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्मस्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा देहं स्थेमानमानयंतः स्थूणा इत्युच्यंते ॥ धारणाद्धातवः ॥ मलिनीकरणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभावत्वाद्दोषाइति ॥ त एते प्रत्येकं पंचधा भिद्यंते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वायुः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरश्चरो बुद्धींद्रियहृदयमनोधमनीधारणष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासोच्छ्वासान्नप्रवेशादिक्रियः ॥ उदान उरस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोजोबलवर्णस्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोबोधनादिक्रियः ॥ व्यानो हृद्यवस्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनिमेषोन्मेषणजृंभणान्नास्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदासृक्स्रावणादिक्रियो योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य किट्टात्सारं तेन क्रमशो धातूंस्तर्पयति ॥ समानोऽन्तरग्निसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्वामाशयदोषमलशुक्रार्तवांबुवहस्रोतोविचारी तदवलंबनान्नधारणपाचन-

विवेचनकिट्टाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो बस्तिश्रोणिमेंढ्रवृषणवंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥ पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वभेदैः पित्तं ॥ तत्र यदामपक्वाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात्क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वायुक्लेदादिभिरनुग्रहाद्दहनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सारकिट्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृण्हाति तत्पाचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदयस्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपालोचनादालोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं॥ तदभ्यंगपरिषेकालेपादीन्पाचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषकत्वभेदैः श्लेष्मा ॥ स उरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्नवीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवोदककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंघातस्य क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थश्चक्षुरादींद्रियतर्पणात्तर्पकः ॥पर्वस्थोऽस्थिसंधिश्लेषात् श्लेषकइति ॥ एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपित्तश्लेष्माणो वर्तंते ॥ तेषां वृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ वृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ तत्रोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः संचयमापादयंति शीतगुणोपहिताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्निग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहितास्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता मंदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमं ॥ तत्र॥चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगा-

मिता ॥ लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे क्रुद्धोऽनिलवशात्कृत्स्नेऽर्धेऽवयवेऽपि वा ॥ दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयंति ॥ आविष्कृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः सुप्तपादता वातखुडता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो जानुविश्लेष ऊरुसाद ऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो मेढ्रस्तंभो वंक्षणानाहः श्रोणिभेदो विड्भेद उदावर्तः खंजत्वं कुब्जत्वं वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वावमर्द उदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्द्रवो वक्षोद्धर्षस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्वोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कषायास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्बाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिरमक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केशभूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो वेपथुर्जृंभा ग्लानिर्विषादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्वप्नोऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः प्लोषो दाहो दवथुर्विदाहोऽन्तर्दाहस्त्वग्दाहोंऽसदाहो धूमकोऽम्लक ऊष्माधिक्यमतिस्वेदोंऽगगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वङ्मांसदरणं चर्मदरणं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं नीलिका कक्ष्या कामला तिक्तास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गलपाकोऽक्षिपाकः पायुपाको मेढ्रपाको जीवादानं तमःप्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

१ वक्षउद्धर्षवक्षउपरोधवक्षस्तोद इति हेमाद्रिपाठः

स्तु॥ तृप्तिस्तंद्रा निद्राऽऽधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुखमा-
धुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्गिरणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोप-
लेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताग्नित्वमुदर्दः श्वेताव-
भासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदार-
तिमानोषः ॥ प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः प्लोषः ॥ मुखो-
ष्ठताल्वेषु दाहो दवः ॥ चक्षुरादींद्रियेषु दाहो दवथुः ॥ पाणिपादांसमू-
लेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोऽन्तर्दाहः ॥ शिरोग्रीवाकंठ-
तालुषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणि-
तस्य कृष्णतादौर्गंध्यतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्य तु कृष्णतादौर्गंध्यं च ॥
बाह्यत्वक्संहतिश्चर्म॥कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः॥अन्ये पुनराहुः॥
अन्नानभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिररोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तंद्रा ॥ स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥
तदतिशयः प्रतिचयोऽतिपूरणं ॥ अग्नेरतिमंदता शैत्यं॥उरोऽभिष्यंद-
उदर्दः ॥ केषांचिच्छीतवेपथुरुदर्दः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीय-
संस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुदर्दः स कफो
द्भव इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पु-
नर्यदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखल-
लाटभेदाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः॥तेषां हि तथैव स्वरूपमुप-
दिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्विकारेष्वि-
मान्येव दोषाणामात्मलिंगानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च॥
तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिंगान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि॥
कर्माणि तु वायोः स्रंसव्याससंगसादभेदतोदहर्षतर्षवर्तमर्दकंपव्यधवे-
ष्टभंगशूलशोषस्वापपारुष्यसौषिर्यसंकोचस्पंदनानि कषायरसत्वं श्या-
वारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथस्रावरागाः कटु-
म्लरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कंडूस्थैर्यगौरवोपदेहस्ने

हृशैत्यबंधच्चिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कपिलस्त्वेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश॥ कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः ॥कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेतानि वाय्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥ अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवंति चात्र ॥ वक्ष्यंतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥ त्रीनेवसमया वृत्त्या षडेकस्यातिशायने॥ त्रयोदश समस्तेषु षड्द्व्येकातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥ एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्ययाऽपि ते ॥ भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणं॥ रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगं॥ षट्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दृश्यते ॥प्रकृतिस्थं यदापित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये॥ स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ ॥ गात्रोद्देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थंकफं क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली ॥ कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धः श्लेष्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्नित्वं शिरोग्रहं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवं ॥ ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पीतता ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृथक् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रसरुधिरादि-

त्रिस्त्यैषां दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ॥ आनंत्यं तरतमयोगत-श्च यातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषभेदीयो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वातस्योपक्र-मः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहसंवाहन-पीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्चाने-कयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत-पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था बस्तयो बस्तिनियमो विशेषतस्तैलं मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनश्च हैमंतो विधिः ॥ पित्तस्य सर्पिःपानं सर्पिषा स्नेहनमधोदोषहरणं मधुरतिक्तकषायाणा-मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवा परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणि-वैडूर्याश्मगर्भ[1]शंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकांततरतर[2]लावलीनां चामर[3]त्रा-सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिकाकुंदमल्लिकादिविविधवर्णप्र-सूनविरचितानां स्रजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाप्यचंदनप्रियंगु-कालीयकमृणालकर्पूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-लयैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभित्तीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिसुखद-मृदुमधुरमनोनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयंत्र-णैः समानवेषचारित्रैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-तवचनविहारस्वभावसुरभिलवदनकुड्मलानां नातिस्पष्टाभिधायिना-मनुपचारमधुरकोमलोल्लापानां प्रियाणामपत्यकानां सदयमाश्लेषः ॥ नि-दैर्घ्यं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राय-

---

१ अश्मगर्भो मरकतमणिः (पाच इति लोके) गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिरित्यमरः

२ तरलो हारमध्यगइत्यमरः ३ चामरत्रासितेति पाठो भाति

विभूषणाभिः सहचरीनिनादसंकल्पोपजनितौत्सुक्यकलहंसानुनादि-
तनूपुररशनाकलापशिंजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजघननि-
विडकुचयुगलालंकारभारोद्वहनश्रमश्वसनकंप्रमध्यमुकुलितलोचनो-
त्पलाभिः किंचिद्विगलितनवयौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखा-
स्वादविस्रंस्यमानांशुकैककालोपजातव्रीडावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्लव्य-
हर्षविषादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्रस्तस्विन्नसर्वांगद्रवीक्ल-
हिमांगरागाभिः समस्तदेहहृदयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्च-
तुरंगमिवानंगबलमंगैस्तनुभिरपि समुद्वहंतीभिरंगनाभिः॥ सकलरजनी-
करकरनिकरावकीरणशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥ लिप्त-
सिक्ततोयस्थलतलमनेककायंत्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥
सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुंगविशि-
थलतरुनिवहबहलच्छायोपसंच्छन्नं धवलरक्तनीलनीरजरजोव्याप्तप्र-
सन्नजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानगलदुदककलशशार-
णकरकलशदुदकप्रवाहाहितमृत्सौरभभूतलैकदेशं प्रलंबमानाम्रजंबू-
कदंबविदुलनिचुलादिकिसलयमंजरीफलस्तबकप्रसूनपटालिकं मु-
हुर्मुहुः पुरुषप्रयत्नप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचंदनानुविद्धावलम्बपतित-
शेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिषिद्धदूरविस्तृतशी-
तवातप्रवेशमत्यर्थसततांबुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसंतापदाहमोह-
श्रमक्लमपिपासमतिशयप्रासरामणीयकं हिमाचलस्पर्द्धिशैत्यमंबुधर-
काललीलाविडंबि कांतमानं॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौगंधिककोक-
कनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगमगणकलनिनदरम्या दी-
र्घिकाः॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलताप्रतानविपाति-
तविविधकुसुमनिचयशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्युपवनानि ॥ वि-
शेषतस्तु घृतं पयो विरेचनानि सौम्याः सर्वे भावा दिवास्वप्नवर्ज्यं-

1 अंगनाभिर्निर्दयमाश्लेषइतिपूर्वेणसंबंधः 2 वेण्वादिनिर्मितगृहविशेषं (मांडवइ० भा०)

श्च ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशो-
धनानि विरूक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकषायोपहितानि ती-
क्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि ॥ धावनलंघनप्लवन-
जागरणनियुद्धसंव्यवायव्यायामरूक्षोन्मर्दनस्थानोच्छादनानि ॥ वि-
शेषतः क्षौद्रं यूषो वमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगंडूषः सुखप्र-
तिषेधः सुखार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृ-
थग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं
विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो
योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः षड्वम्लमधुरा वायौ क्रुद्धे र
साः क्रमात्॥पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कषायश्च रसो हितः॥कटुकः प्राक्
ततस्तिक्तः कषायोंऽते कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादि-
षु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते ल-
घुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न
कुप्यति ॥ अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं याति
चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते स्निग्धशीताभिरु-
दकौषधिभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वा
न्न प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चया-
दीन् यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्याप्नोति सहसा
देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत्॥
चयएव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेषदो-
षाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां
यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमा-
णयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषभिषग्जितं ॥ नेतृभंगेन
दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छंति प्राक् ता-
वत् श्लेष्मणो वधं ॥ शिरस्युरसि कंठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्याद्यचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलेव सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतोऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्ब्रवीति तु ॥ जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥ तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽवश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेषदोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मादामाशयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं ह्याशुकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैस्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलं ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री[1]कुर्यान्नतु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्व्याधिं ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥ नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ क्रुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि परस्परं ॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयंति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्गुणत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥ आविलस्तंतुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः ॥ विपर्यये तु पक्वत्वं तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितोऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणोऽल्पबल-

[1] तंत्रं प्रधानेसिद्धांतइत्यमरः ॥ सर्वांगसुंदरायांतु भेषजं योजयेत्तत्तु स्वीकुर्यान्न क्रमंभिषगितिपाठःसन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणे

त्वेन धातुभावमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविसृतान् सामान्दोषान्न निर्हरेत् ॥ लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ॥ पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च ॥ उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥ धारयेदौषधैर्दोषान्विधृतास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदान् ॥ प्रवृत्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ विविधान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत वा ॥ इति दोषोपक्रमणीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥सप्तविधाः खलु रोगा भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विविधाः ॥ तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मातृजाश्च ॥गर्भजा जनन्यपचारात्कौब्ज्यपांगुल्यपैंगल्यकिलासादयोन्नरसजा दौहृदविमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्पणजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरा मानसाश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च ॥ प्रभावजा देवगुरुलंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशाचादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजाश्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ तएते समासतः पुनर्द्विविधा भवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र रोगोत्पत्ति प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्याप्तोपदिष्टानां विहितानां प्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्दैवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥ तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता दैवजन्मानः ॥ अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्दैविकानां ॥ दोषकर्मक्षयादन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयंति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यात् न दृष्टं पुरुषांतरकृतात्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात्तोपरोषौ प्रतिकर्त्तव्यचिंतां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्विविधाः संतस्त्रिविधा जायंते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥ सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥ यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुःसंस्कारापरिक्षये सह्यवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भवत्त्यकांडे ॥ स्वयमपि च दैवान्निदानाल्पतया वा निवर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिक्लिष्टस्य चापगच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासस्तस्यावकाशमेव न लभते व्याधिः ॥ तस्माच्च कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्रभेदेन ॥ तत्राल्पलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणास्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदिष्टाः ॥ सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरंति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः ॥ तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यंते ततो व्यथाऽभिनिर्वर्त्तते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजायते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रव-

---

१ दोषकर्मजव्याधीनां २ अपरिक्लिष्टस्य नाशमुपगच्छतीतिपाठः

र्द्धते च ॥ एवंच कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः ॥ केवलं पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा रुक्सामान्यादसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषात्ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ असंख्येयत्वाच्च दोषलिंगैरेवरोगानुक्रमं च विभजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणं॥ यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च विद्युद्वर्षादयो नभसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततस्त्ववश्यमपि ॥ तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमेषामसात्म्येंद्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्येकमतियोगायोगमिथ्यायोगभेदात्त्रिविधा भिद्यंते ॥ तत्र यथास्वं चक्षुरादींद्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा संसर्गस्त्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थानिभास्वद्भैरवाप्रियविकृतादिदर्शनं द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणं पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्रप्रतिकूलाद्याघ्राणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपथ्यानां रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः ॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः॥ तत्र कायादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥ वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्खलनकंडूयनप्रहारप्राणायामादि तथा क्षुत्पिपासाऽर्द्धभुक्तभाषणादि भयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि दशविधं चाकुशलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालउच्यते ॥ सोऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्त्रिधा तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

---

१ समुत्थानं रोगकारणं २ संस्थानं रोगलक्षणं ३ वर्णइतिपाठः

हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगा-
दयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वो वा प्रज्ञापराध एवायं यदे-
षामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्भूयिष्ठं स्वा-
स्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जा विषया यथायथमिंद्रियं बाधंने ऽनु-
गृण्हंति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां
भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वेषां पुनर्विकारा-
णां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवंति ॥ यदा ह्ये-
ते त्रयो निदानादिविशेषास्त्वन्योन्यमनुबध्नंतीषद्वाऽनुबध्नंत्यबला वा न
तदाऽभिनिवर्तंते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तंते तनवो वा भवंत्यसंपूर्ण-
लिंगा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यम-
ध्याभ्यंतराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखाख्यः ॥
तदाश्रया गंडपिटिकालज्यपचीचर्मकीलार्बुदाधिमांसमषव्यंगादयो ब-
हिर्भागाश्च शोथार्शोगुल्मविसर्पविद्रध्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयबस्त्या
दीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंडरादयः ॥
तदाश्रयाः पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशा-
दयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यंतरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-
पक्वाशयाश्रयः कोष्ठोंऽतरिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्य-
लसकविसूचिकाश्वासकासहिध्माऽऽनाहोदरप्लीहादयोंऽतर्भागाश्च शो-
फार्शोविद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवंत्यन्यपरिवारा वा
क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टाकृतयो यथास्वं
समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्विपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रा-
न्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वाद्याः
पूर्वरूपसंज्ञा उपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्ष-
येत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
नुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवंतमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

स्तरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः प्रधानमेवरोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ प्लीहा जठरस्य ॥ तच्छ्वयथोः ॥ अर्शांसि गुल्मोदरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः॥तौ क्षयस्य ॥ क्षयः शोषस्य ॥ एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च तथा बहवः ॥ तद्वदेकं लिंगं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स एवान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत ॥ तत्रागमतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवंनामानं ॥ तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिंद्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रछर्दिनाधिक्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फुटनं देहशकृद्व्रणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्तंभसंस्पंदश्लक्ष्णखरस्पर्शं च ॥ [1]प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्यरसं तु प्रश्नेन तथा सुच्छर्दंदुश्छर्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखानि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य वैरस्यं ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामशक्त्या गूढलिंगं व्याधिमुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशेषेणायुषः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्वसारसात्म्यबलान्यनुशीलनेनेति॥ भवति चात्र ॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति योगिवत् ॥ आतुरस्यांतरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्वदेहबलाश्रयात् ॥ लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये युंजन् प्रा-

1 प्रकृतिविकृतिभुक्तमास्यरसंस्थितिपाठः

णान्मुष्णाति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते ॥ बुभुत्सेत भिषक् तस्मात्तत्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जातु स्खलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥ आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥　॥ इति रोगभेदीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवंविधंसत्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिमेव्याधयो हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदान विशेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः ॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ तद्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलक्षेत मृदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि हेतोर्मृद्वादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषाद्व्याधेर्बलाबलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविकृतिसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं शक्यं ॥ तथाविधे हि समुदये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

---

१ समुदायःसमुदयइत्यमरः

भावतत्त्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् ॥ प्रविसृतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकाधाधितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्तरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषजविशेषः पर्येषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणविकल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वा ऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्याधिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमावहंति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयानग्निबलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्बलो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशभविषादकैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेद्दोषधैर्विशेषादबलाः ॥ ताश्चनवस्थितमृदुविक्लबहृदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिशवः ॥ तथा बलवति बलवद्व्याध्यातुरे ऽल्पबलमल्पं वा भेषजमाकिंचित्करं भूयएव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत ॥ इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नृतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमेवमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमनया मात्रयैवंविधस्य पुरुषस्यैवंविधे कालएतावंतंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवंविधं भेपजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसाम-

---

१ भेषजमेवंकल्पमितिपाठः २ स्त्रियः

वस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरं॥आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञएव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥कालश्च भेषजस्य योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्विधोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः ॥ तत्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥ ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते ॥ प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षाख्यास्तेषामंतरे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृट्शरदाख्यास्त्रयो विकल्प्यंते ॥ तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आषाढश्रावणौ प्रावृट् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्सु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगभयात् ॥ साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवंत्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरीतास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्वद्वर्षास्वपि समंतादतिघनेन घनसंघातेनावनते नभस्युपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लावनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थौपक्लिन्नमनस्त्वानलमलमुद्रिक्तमलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रतलप्रमुक्तधारावपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमलपल्लवोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

१ प्रज्ञयैवेतिहेमाद्रीपाठः

संस्थितजलया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादिशवधातुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवनसंपृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो जन्यते ॥ ततश्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीतमपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहतं जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातपोष्मातमतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनिपातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पिपासाश्रमक्लमोपद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि योजयेत्॥न चेदात्ययिको व्याधिः॥आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन पथ्यैर्गुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥ अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥ अभक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमंतरभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः सग्रासं ग्रासांतरं निशि च ॥ तत्राभक्तं नाम केवलमेवौषधं ॥ तन्निरन्नोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तामाशयस्रोताः प्रातर्बलवानुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तन्नाति ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपानानिलविकृतावधःकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु च व्याधिषु प्रशमनाय कृशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समानानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च॥अधोभक्तं भक्तादनंतरं॥ तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मिकेषु

१ आध्मातं दग्धं ॥ आध्मातः शब्दिते दग्धे इतिमेदिनीकरः

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं साधितं पश्चाद्वा समालोडितं ॥ तद्बालेषु सुकुमारेष्वौषधद्वेषिष्वरुचौ सर्वांगेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाण्हभक्ते जीर्णे मध्यान्हे भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराण्हे भोजनं ॥ एतेन रात्रिर्व्याख्याता ॥ तद्दीप्ताग्नेर्व्यानजेष्वामयेषु ॥ सामुद्गं यदाद्यंते च भुक्तस्य ॥ तत्तु लघ्वन्नपानयुक्तं पाचनावलेहादि हिध्मायां कंपाक्षेपयोरूर्ध्वाधःसंश्रयेच दोषे ॥ मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुनर्भुक्ते यदभुक्ते वा ॥ तच्छ्वासकासहिध्मातृट्छर्दिषु विषनिमित्तेषु च विकारेषु ॥ सग्रासं यद्ग्राससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्ग्रासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥ तदप्येतत्प्राणानिलविकृतौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्निदीपनं वाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं हृद्रोगे वमनं धूमं च ॥ जत्रूर्ध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृषितः पीतांबुरजीर्णी क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् ॥ शेषेषु चाहृद्यमसात्म्यमतितीक्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनंतरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सिद्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाक्ष्यमावहन् ॥ सातत्यात्स्वाद्वभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥ लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधिवैषम्येण च याऽरुचिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनान्नं प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्णवर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं हरेद्द्रुतं ॥ प्रावृट्शरद्वसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु विधिना त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ समीक्ष्येन गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्योऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसंमतं ॥ आस्वादितं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितं ॥ देशे ऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ वीर्यवद्भावितं सम्यक्स्वरसैरसरुग्लघु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णे च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ इति भेषजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः॥ एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ॥ बृंहणं यद्बृहत्वाय लंघनं लाघवाय यत्॥ देहस्य भवतः प्रायो भौमाप्यमितरच्च ते ॥ स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत्॥भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नातिवर्तते ॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंघनं ॥ यदीरयेद्बहिर्दोषान् ॥ पंचधा शोधनं तु तत् ॥ निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्रुतिः ॥ न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ॥ समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ॥ बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ॥ भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धबस्तिभिः ॥ स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ॥ मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥ स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थौल्यब-

लपित्तकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥विबंध-
गौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पा-
चनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृ-
ष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणातपायासैः किमुता-
ल्पबलैर्नरान् ॥ न बृंहयेल्लंघनीयान् बृंह्यांश्च मृदु लंघयेत् ॥ युक्त्या
वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ॥ बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्या-
मयसंक्षयः ॥ विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृट्सहो-
दयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमार्दवमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लंघि-
ते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिका-
र्श्यादीन् वक्ष्यंते ते च सौषधाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिबृंहितलंघिते॥
तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः॥ गुर्वादिरुद्धसंलीनश्ले-
ष्ममिश्रोऽन्नजो रसः॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत्॥
अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृट्प्रस्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्य-
मल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गंध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतः-
सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ
स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरवद्वृक्षौ दहतोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेद-
वाहिसिरामूलप्रवाहिष्यंदनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वे-
दभूरिता ॥ कोष्ठ एव विपकेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्धवृ-
त्तित्वात्प्रायो मेदः प्रचीयते॥तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वान्नालं रक्तादिपु-
ष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिचये प्राकृचितं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनास-
मत्वेन धातूनां विदधाति तनू॥श्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगंदरा-
न् ॥ मेहोरुस्तंभपिटकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥ अयथोपचयोत्सा-
हश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं॥
श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था यवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्गाद्याः पा-
नेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रूक्षं छेदि च भेषजं ॥चिं-

नाल्पवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रूक्षं स्नान-
मुद्वर्तनादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनं ॥ रसांज-
नस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च सा-
ग्निमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलामु-
स्तसप्ताह्वारिष्टमस्तुकं ॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ॥
तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयं ॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलाग्नि-
बगोक्षुरं ॥ एलाह्वपभाषड्ग्रंथाखराश्वोपलभेदकं ॥ तक्रेण दधि-
मंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्रकृच्छ्रं कृमीन्मेहं स्थूलतां च
व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलातैलसक्तुव्यूषणदीप्यकैः ॥ लोहो-
दकाप्लुतो मंथः शस्तो बृंहणरोगिणां ॥ व्योषकट्वीवराशिग्रुविडंगाति-
विषास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे
बृहत्यौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च
सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ॥ अति-
स्थौल्यादिकान्सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ हृद्रोगकामलाश्वि-
त्रश्वासकासगलग्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीप-
नं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदासृक्स्रावणान्यपि ॥ अतिकार्श्ये
भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजः
क्षुत्स्वरक्षयः ॥ बस्तिहृन्मूर्द्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ॥ प्रलापोर्ध्वा-
निलग्लानिछर्दिपर्वास्थिभेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायंते ऽतिविलं-
घनात् ॥ अतिकार्श्येन नायासवर्षशीतोष्णक्षुत्तृषः ॥ तृप्तिव्याध्यौ-
षधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मार्शोव-
न्हिमंदताः ॥ कृशं प्रायश्च धावंति रक्तपित्तज्वरामयाः ॥ कार्श्य-
मेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ बृंहणं लंघनं नालम-

१ वत्सकमितिपाठः ॥

निमेदोऽग्निवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥ कृशिमा स्थविमा ऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ॥ अचिंतया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ लंघनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ बृंहणं तत्र मात्राग्निबलादीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यद्देहबृहत्वकृत् ॥ मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ क्रव्यान्मांसरसांस्तस्माद्दद्यात्‌ ... कलावणिकौंलघून् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्वज्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसांस्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान्पुनः ॥ युंज्यात्कृशानां ज्वरिणां कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तृष्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुतवर्चसां ॥ समकृष्णासितातिलक्षौद्राज्यो हि संतर्पणः ॥ मंथस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तुयोजितः ॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं परं ॥ मंथः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ॥ परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णाशिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥ गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥ सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवेत यस्तु बृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौ समसंहननो भवेत् ॥ दृढेंद्रियबलत्वाच्च न द्वंद्वैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यंते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ॥ इति द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिषूपयोगाय त-
द्व्यापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-
तसरस्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवं ॥ औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणं ॥
सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-
रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-
घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा-
ततोऽपि च ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ स्नेहा-
शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-
यामासक्तचिंतकाः ॥ वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्ररेतसः ॥ वा-
तार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ स्नेह्या न त्वतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्नि-
स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुस्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्द्यरु-
चिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ
विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्निकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-
कृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ तैलं लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहि-
षु ॥ वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ रूक्षक्लेशक्षमात्यग्नि-
वातावृतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ तथा
दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्रावृषि वर्षांते सर्पिरन्यौ तु
माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युंज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ ऋतौ साधार-
णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-
त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि
रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यश्नुते वातकफाद्रोगा-
नहनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन बस्तिभिः ॥ न-
स्याभ्यंजनगंडूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-
र्विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-
क्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेह-

कर्माशुसाधनात् ॥ द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यंति याः क्रमात् ॥ ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च कनीयसीं ॥ कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन्प्रागेव तु ह्रसीयसीं ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयं॥ तत्र दुर्बलमंदाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारे नुँ वर्त्तते ॥ चिराच्च वल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारुःपिटिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥ न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तृट्क्लेशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्व्याधीन्सुयोजिता ॥ ह्यस्तने जीर्णएवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ शमनः क्षुद्वतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु ॥ स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजंघाकटीबलं ॥ वेगानुलोम्यमारोग्यमधःकायगदक्षयं ॥ मध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्शमान् ॥ इंद्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदक्षयं ॥ वाते सलवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितं ॥ वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्योपलेपशुध्यै च तौवरारुष्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णैर्विरुध्यते ॥ ततो गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाम्बुपः ॥ शिरोरुक्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयात्स्नेहजं जीर्यज्जीर्णे तच्छांतिलाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाघवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंकरं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यशनसंस्थितीः ॥ नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिबेत्तानि तावंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥ त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत्परं ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥ अतियोगेन वा व्याधीन् यथांभो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्कोष्ठात्स्रवति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपयंस्तनुं ॥ वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि स्नेहोद्वेगोऽथ लाघवं ॥ विमलेंद्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ पांड्वामयांगसदनघ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिर्मूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ॥ असात्म्यश्चाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रानिद्राविसंज्ञिताः ॥ कंडूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्ग्रहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतूत्थान्पांड्वादींश्चातियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजं ॥ तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे लंघनवत् कृतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः ॥ स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीरयेत्सोपसर्गां पि-

१ क्रोधहिमातपानितिपाठः   २ त्यासनसंस्थितीरि० पा०

ग्रासामस्य चाधिकां ॥ सोसूंस्त्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलं ॥
शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दह्यमानः
स्वविषेणेव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यां तु शीतैर्दिह्याच्छिरोमुखं ॥
छर्दयेत्तदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रूक्षान्नमुल्लिखेद्भुक्त्वा
तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥
ततो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते
पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥
स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कु-
र्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥
तिलमाषदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्मा-
णो विषमाग्नयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान्पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ सं-
स्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चा-
सात्म्यतां गतः ॥ बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानि-
माननुद्वेगान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःक्वाथान् जांग-
लानूपजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ ति-
लचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कृशरां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं
सर्पिष्मतीमपि ॥ पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रे वा सक्षितावृते ॥ स-
र्पिर्लवणयुक्तं वा सद्यःस्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहै-
स्तंदुलपंचमैः ॥ पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतं ॥ तैलशुंठी-
गुडक्षुरं जीर्णे मांसरसाशिनः ॥ स्नेहं चैकं सुराऽच्छेन दध्नो वा स-
गुडं सरं ॥ वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पलीं
लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्रा-
क्षारसे घृतं ॥ यवकोलकुलत्थांबुसारक्षीरसुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं
तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफला-
रसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान्सद्यःस्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयंत्यचिरान्नरं ॥ तद्धि विष्यंदि रूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामयैरग्निर्देहसंधुक्षणक्षमान् ॥ दीप्तांतराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ॥ दृढेंद्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽग्निस्वेदो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यफालवालुकावस्त्रपटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उपनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्षपकिण्ववचादेवदारुरास्नैरंडमूलमधुकशताव्हासुराकिण्वादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्यवगोधूमशकलैरानूपास्तकपित्तशिरःपादामिषवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ सुरसादिभिः पित्तसंसृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् संहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललवणमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वणाभिधानैः बहुशः प्रदिग्धोष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुपनद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि मुंचेत् दिवा वा निशि बद्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिषेकोऽवगाहश्च ॥ तत्र शिग्रुवरणामृतकमूलकसर्षपसुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशिरीषार्ककरंजैरंडमालतीपत्रभंगभूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलसुराक्षीरशुक्तादिक्वाथैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्संहितैर्वा कुंभीर्वर्षणिकाः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं वोपविष्टं किलिंजे वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा वस्त्रावच्छन्ने परिषेचयेत्॥ तैरेवाभिपूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत्॥ ऊष्मस्वेदः पुनरष्टधा भि

---

१ वेणवास्तरणे

यते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जेंताकश्च ॥ तत्र कपालपाषाणलोष्टलोहपिंडानग्निवर्णान्संदंशेन गृहीत्वांऽभस्यम्ले वा निमज्जयेत् ॥ तैरार्द्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरुजमंगं ग्रंथिमद्वा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपुलाकपललैर्वाऽम्लोत्क्वथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृत्साऽऽर्द्रेण पिंडीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंडस्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायां कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्ववच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववदेववोपस्वेद्योर्ध्वामुखेनाधोमुखां नाडीं मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरेषिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतछिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृतेंऽगे बाष्पमुपहरेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुत्क्वाथ्योपश्लिष्योपविष्टस्तदूष्माणं गृह्णीयात् ॥ भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्रच्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृण्हतः कुंभ्यामग्निवर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभीस्वेदः ॥ शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यत-

---

१ तैः कपालादिभिः २ पिठरः स्थाल्युखा कुंडामित्यमरः ॥

रपूर्णे दग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥ कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ॥ अथ जेंताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिकेवा परीवाहपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरत्नीः परिक्रम्योदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् ॥ उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश समंतात्सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनं ॥ अस्य च कूटागारस्यांतः समंततो भित्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिंडिकां कारयेदाकपाटात् ॥ मध्ये चास्य कूटागारस्य किष्कुमुक्तं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कंदुसंस्थानं बहुसूक्ष्मछिद्रमंगारकोष्ठकस्तंभं सापिधानं कारयेत् ॥ तं च खादिराणामाश्वकर्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् ॥ स यदा जानीयात्साधुदग्धानि काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति॥ तत्रैनं वातहराभ्यंगाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् ॥ अनुशिष्यात्सौम्य प्रविश कल्याणायारोग्याय च ॥ प्रविश्य चैनां पिंडिकामारुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः ॥ न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि पिंडिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ॥ भ्रश्यमानो ह्यतः पिंडिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः ॥ तस्मात्पिंडिकामेनां न कथंचन मुंचेथाः ॥ त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यंदमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबंधस्तंभसुप्तिवेदनागौरवमिति ॥ ततः पिंडि-

---

१ कृतमुष्टिकरो रत्निररत्निरकनिष्ठिकइतिकोशः २ कारयेत्कपाटवर्जमिति चरकेपाठः
३ चरकेतु चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणमिति पाठः ॥ किष्कुर्हस्तः

कानुसारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमति-
स्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्यक्स्विन्नस्त्वपग-
तसंतापक्लमो मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नी-
यादिति जेंताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
जयेत् ॥ उपनाहमनिले किंचित्पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
अनाश्लेयं पुनर्मेदःकफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणभुद्ध-
र्मद्यपानक्षुद्व्यायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षभयैः ॥ उपनाहं च पि-
त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
तेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
न्मध्यवरावरं ॥ कफार्तो रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले॥आमाश-
यगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
नुरोधतः॥ अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा ॥ पद्मोत्पला-
दिभिः सक्तुपिंड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतैर्मुक्तावलीपद्म कु-
मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च तोयार्द्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तास्रकोपतृण्मूर्छास्वरांगसदन-
भ्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदातियोगाच्छर्दि-
श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विषक्षाराग्न्यतीसारछर्दिमोहातुरेषु च ॥ स्वे-
दनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
सूक्ष्मं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
क्तं कषायं च मधुरं च समासतः॥स्तंभितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामय-
संक्षयात् ॥ स्तंभत्वक्स्नायुसंकोचकंपहृद्वाग्घनुग्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
श्यावैरतिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषा-
ढ्यरोगिणः ॥ पीतदुग्धदधिस्नेहमधून्कृतविरेचनान् ॥ भ्रष्टदग्धगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान् ॥ क्षुत्तृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चात्ययिके गदे ॥ श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माऽऽध्मानविबंधिषु ॥ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकंटके ॥ मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ वेपथुश्वयथुस्वापस्तंभजृंभांगगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरुरुक्षु च॥स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥ तदहः स्निग्धसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥ कुर्यात्स्वेदो जाड्यतंद्रापहारं स्तब्धान् संधींश्चेष्टयत्याशु चास्य॥स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥ दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियंते ॥

इति स्वेदविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यमधोभागं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदूकृत्यांतःशरीरे स्वोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्यंदयंति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकाशित्वाच्च विच्छिंदंति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः परिप्लवः स्नेहाक्तभाजनस्थ इवोदकांजलिरसज्जन्नणुप्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते ॥ सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः ॥ उभयतश्चोभयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रभावाच्च ॥ तत्रोत्क्लिष्टे श्लेष्मणि पित्तसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमाचरेत् ॥

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्लेष्मणीति ॥ तत्र व-
मनसाध्या विषपीतदष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्नवज्वरराजयक्ष्मा-
तिसाराधोरक्तपित्तविसूचिकाऽलसकाविपाकारोचकापचीग्रंथ्यर्बुद-
श्लीपदमेदोगरोन्मादापस्मारश्वासकासहृल्लासविसर्पप्रमेहकुष्ठपांडुवर्त्म
मुखघ्राणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति ॥ सलिलापग-
मेनानिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
व्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताग्निभाराध्वकर्मनित्यक्लांतक्षतक्षीणा-
तिस्थूलस्त्रीवृद्धबालदुर्बलश्रमभयशोकक्रोधमदमूर्छाक्षुत्पिपासार्त्तोप-
वासव्यवायव्यायामाध्ययनचिंताप्रसक्तच्छर्दिरूर्ध्वरक्तपित्तवातास्था-
पितानुवासितसंवृतकोष्ठदुश्छर्दहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदरा-
ष्ठीलार्शःस्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्तार्दिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
पार्श्वशूलिनो ऽनास्थापितश्च कृमिणकोष्ठइति ॥ अन्यत्रामगरविषविरु-
द्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
दामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्त्तते ॥
कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगाद्दोषान्कुर्यात् ॥ रूक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥ रू-
क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्बलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
प्ताग्नेरग्निबलेन ॥ भाराध्वकर्मनित्यानां चायासेन ॥ क्षतस्य भूयः क्ष-
णनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधो-
ऽतःक्षतभयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोरुदानउत्क्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं वाऽतिप्रवर्तयेत् ॥ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
प्रवृत्तिः ॥ संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादंतः कोष्ठे
समुत्क्लिष्टदोषैर्विसर्पस्तंभजाड्यवैचित्यानि मरणं वा ॥ हृद्रोगिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावर्तादिभिरार्त्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमामयप्रवृद्धिर्मरणं वा ॥ कृमिणकोष्ठस्यास्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हृतौ कृमिभिरतिबहुत्वादशेषानिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः स्यात् ॥ चिन्ताप्रसक्ताश्चात्र धूमाद्यैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवर्जैरामदोषभयात् ॥ नवज्वरस्य दोषस्तंभभयादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या जीर्णज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मविद्रधिप्लीहाऽर्शोभगंदरोदरकृमिणकोष्ठमूत्राघातरेलोयोनिदोषवातशोणितहलीमकव्यंगतिमिरकाचाभिष्यंदाक्षिपाकक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तविबंधच्छर्दिविस्फोटादयो वम्योक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्त्यग्न्युपशमनेनाग्निगृहतापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यधोरक्तपित्तक्षतगुदलंघितरात्रिजागरितास्थापितालपाग्निराजयक्ष्ममदात्ययाध्मातसशल्याभिहतातिस्निग्धरूक्षक्रूरकोष्ठाः ॥ तत्र नवज्वरस्याविपक्वान्दोषान्न निर्हरेद्वा तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यधोरक्तपित्तयोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जनयेत् ॥ लंघितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहनाशः स्यात् ॥ मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् ॥ अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् ॥ क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः ॥ गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

---

१ वातमेवर्त्विति पाठः

क्स्निग्धस्विन्नमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानूपौद-
कमांसरसक्षीरदधिमाषतिलपललशाकादिभिर्द्रवप्रायैः समुत्क्लेशि-
तश्लेष्माणं सुखोषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे स्नातानुलिप्तं स्रग्विण-
महतवाससं देवताऽग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तं कृतहोमबलिमंगल-
प्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तृतमृदूपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
निरन्नमीषत्स्निग्धं वा यवागूमंडेन घृतमात्रां पीतवन्तं भीरुकृशबा-
लवृद्धसुकुमारान्वा दोषानुरूपेणाकंठं पीतक्षीरतक्रयूषेक्षुमांसरसम-
स्तुपोदकयवागूमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथा-
व्याधिदोषदूष्यादिविहितामौषधमात्रां मधुसैंधवयुक्तां सुखोष्णां ब्रा-
ह्मणप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रभू-
चंद्रार्कानिलानलाः ॥ ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पांतु वः ॥
रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां भैषज्य-
मिदमस्तु ते ॥ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथाग-
तायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैष-
ज्येभैषज्यसमुद्गते स्वाहा ॥ इत्येवमभिमंत्र्योदङ्मुखः प्राङ्मुखमा-
तुरं पाययेत् ॥ पीतवानूरुन्यस्तभुजो वमनानुगतमानसोऽधिनसैः
पाणिभिरुपलभ्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयात् स्वे-
दप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमात् हृदयोपम-
र्दहृल्लासास्यसंस्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतं समुपस्थितानेकप्रतिग्राहः
पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीडनेन पृष्ठप्रतिलोममर्दनेन च प्रस्र-
स्तव्यपत्रपाणीयपुरुषो विवृतोष्ठतालुकंठो नातिमहता व्यायामेन
वेगानुदीरयन्नप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्चानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
खाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदैरंडनालैर्वा कंठमनभिस्पृशन् वमेन्नात्यु-

१ प्रतिग्राहः पतद्ग्रह इत्यमरः (पिकदाणी किंवा तस्त)

ग्लानो नात्यवनतः पार्श्वापवृत्तो वा ॥ तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति॥ अत्यवनतस्य शिरःकोष्ठपीडा पार्श्वापवृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत्॥स्वादुभिः पित्तयुते ॥ अम्लैः सस्नेहैरनिलसंयुते ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ प्रभूतवमनासहिष्णुर्द्व्यहं त्र्यहं वा विश्रम्य॥ असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैंधवं मधु च विदध्यात्कफविलयनविच्छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेत ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवलस्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबंधो वा वेगानामयोगलक्षणं॥ ततश्चारोचकगौरवाध्मानकंडूस्फोटकोठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफशीतज्वरादयः॥योगलक्षणं पुनः काले क्रमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानं॥ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च॥अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं ततश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृच्छूमायनगात्रशूलक्षुत्तृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संगहनुसंहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्राबलाभिहानयो भवंति ॥ जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा॥ तेषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते॥ योगेन तु खल्विमं छर्दितवंतं सुविशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वास्य धूमत्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानितसुरभितांबूलं निवातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाहारविधिनाऽनुशिष्यात् ॥ ततोऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च सायान्हे सुखोदकपरिषिक्तः पुराणानां रक्तशालितंडुलानां सुसिद्धमच्छमस्नेहलवणाकटुकमल्पस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपायं सायं प्रातरुपभुंजानो विधिमिममवेक्षेत ॥ पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकं ॥

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ अथान्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्यात् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ॥ द्वित्रान्सविट्कानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति॥ अथ वमितवन्तं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सुजरश्लेष्मलं स्निग्धं फलाम्लमुष्णमुष्णोदकानुपानं जांगलरसौदनं भोजयेत् ॥ ततः सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरन्नं विभज्य कोष्ठं यथार्हौषधमात्रां पाययेत्॥ न त्वकृतवमनमन्यत्रातिक्रूरकोष्ठात् ॥ अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहृतमौषधमूर्ध्वं भवति ॥ उरसि वाऽवरुद्धमवतिष्ठते॥ ततो नालं विरेकाय ॥ सम्यग्विरिक्तस्यापि चाधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा॥ न त्वेष दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात्॥ श्लेष्मकाले त्वकृतवमनोक्तदोषः ॥ शूलाध्मानगौरवाणि च कुर्यात्* छर्दिक्षीणे श्लेष्मण्यपराह्णे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥ तेनाप्याहृतमपि तुल्यं छर्दिं च पुनस्तज्जनयति ॥ अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन निर्हरणात् ॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः क्रूरो मध्यश्च ॥ तत्र बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकृशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि ॥ बहुवातः क्रूरः स दुर्विरेच्यस्त्रिफलातिल्वकत्रिवृच्छंखिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः ॥ ये च स्निग्धास्त्वच्छपानेन प्रायशस्त्रिसप्तपंचरात्रैरिति ॥ तत्र कषायमधुरकल्पैः पित्ते विरेचनं ॥ मूत्रकटूष्णैः कफे ॥ स्निग्धोष्णलवणैर्वाते ॥ पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय शीताम्बुना मुखमस्य सहसा सिञ्चेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

सौंऽवर्मुखं विशोष्यार्द्रसुरभिमृन्मातुलुंगजंबीरसुमनःसौगंधिकादि-
द्रव्यगंधानुपजिघ्रेत् ॥ निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबंधार्थमल्पा-
ल्पमुष्णोदकमनुकंठधंस्तन्मना वेगानधारयन्न नीरवमाणश्च शय्यास-
न्ने प्रतिग्राहेऽशीतस्पृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधक-
फपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तन्ते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तक-
फाः पुनश्चांते वायुः दोषाणां हि देहे तथासन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च
शोधनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पा-
णितापैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहुदो-
षस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याह्नःशेषं
बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णौषधस्यातियोग-
भयात् ॥ तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येद्युः ॥ अदृढस्नेहं वा दशरात्रादूर्ध्वमु-
पस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ ह्रीभयलोभैश्च वेगाभिघातशी-
लाः प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवंति ॥ तस्मादेते वेग-
धारणप्रवृद्धवातत्वात्सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च॥ तान्सुस्निग्धान् शोधये-
त् ॥ अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चैषां सदाऽऽतु-
रत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्नो-
हव्यापत्सिद्धावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्यग्विरेकात्कुक्षिहृदयाविशुद्धिरा-
ध्मानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशछर्दिभ्रमाः कंडूः पिटका विदा-
हो गौरवमग्निसादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वातविण्मूत्रसंगश्च ॥
सम्यग्विरेकाद्व्याध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु के-
वलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं कृष्णं वा प्रवर्तते ॥
परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिपिलिकासंचा-
रश्चांगे वमनातियोगतुल्यता च॥सम्यग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमव-
र्जेन विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिव क्रमेणानुगुणानुपभुंजानः
प्रकृतिभोजनमागच्छेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ जीर्णान्ने वमनं योऽयं